

Problemy wojska i obronności w pracach polskiego Sejmu Walnego (XV-XVIII w.)

The army and defense problems in the works of the Polish Sejm Walny (from the 15th to the 18th century)

Streszczenie: Zapewnienie przetrwania oraz zagwarantowanie możliwości rozwoju i zwiększania swego potencjału należy do podstawowych funkcji państwa. Powiązanie tej funkcji z zapewnieniem jednostce i zbiorowości jednego z najważniejszych ontologicznych potrzeb człowieka, jakim jest poczucie bezpieczeństwa, powodowało, że kwestie budowy systemu obronnego państwa i organizacji jego siły zbrojnej znajdowały się w kręgu zainteresowania najważniejszych organów ustrojowych państwa. Przedstawiany artykuł skupia się na analizie roli, jaką w tym zakresie odegrał polski Sejm Walny, który stopniowo, od końca XV w. stawał się organem mającym decydujący wpływ na rozwiązywanie problemów związanych z obronnością, początkowo Korony Królestwa Polskiego, a później Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zwrócono uwagę na budowanie systemu finansowania systemu obronnego i sił zbrojnych, kształtowanie się systemu dowodzenia i kierowania siłami zbrojnymi uwzględniającymi zmiany zachodzące w strukturze sił zbrojnych oraz proces przechodzenia od formacji, jaką było pospolite ruszenie, aż po wojsko stałe narodowe. Zwrócono uwagę na budowę nowożytnej administracji sprawami wojskowymi i obronnymi państwa, szczególnie w dobie reform państwa w II połowie XVIII w.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, obronność, siły zbrojne, historia parlamentaryzmu polskiego, władza monarsza.

Abstract: Survival and guaranteeing ensuring development opportunities and increasing one's potential is one of the basic functions of the state. This function combining with providing the individual and the community with one of the most important human ontological needs, which is the sense of security, resulted in the issues of building the defense system of the state and organization of its armed force were in the sphere of interest of the most important political system bodies. The presented article focuses on the analysis of the role played by the Polish Sejm Walny in this respect, which gradually, from the end of the 15th century, became a body having a decisive influence on solving defense-related problems, initially the Crown of the Polish Kingdom and later the Polish-Lithuanian Commonwealth. Attention was paid to building the system of financing the defense system and the armed forces. Shaping the system of command and control of the armed forces taking into account the changes taking place in the structure of the armed forces and the process of transition from the formation of the militia to the national permanent army. Attention was paid to building a modern administration of military and defense affairs of the state, especially in the era of state reforms in the second half of the 18th century.

Keywords: security, defense, armed forces, history of Polish parliamentarism, royal power.

Zapewnienie przetrwania oraz zagwarantowanie możliwości rozwoju i zwiększania swego potencjału należy do podstawowych funkcji państwa. Nic też dziwnego, że kwestie związane z organizacją siły zbrojnej i systemu obronnego od najdawniejszych czasów znajdowały się w kręgu zainteresowania najważniejszych ustrojowych organów państwowych. We wczesnym okresie rozwoju organizmów państwowych była to zazwyczaj domena władców. Pełnili funkcje najwyższego zwierzchnika siły zbrojnej państwa, a w czasie wojny byli naczelnymi wodzami. Byli też zazwyczaj organizatorami siły zbrojnej państwa. Natomiast dzięki *ius ducale* mogli kształtować system obronny angażujący wszystkie warstwy społeczne. Z chwilą wykształcenia się formy republikańskiej kompetencje w tym zakresie ulegały podziałowi pomiędzy najwyższe organy wykonawcze a stanowiące. Od XIII w. w Europie rozpoczął się proces kształtowania różnych form współuczestnictwa społeczeństwa w rządzeniu państwem według zasady *quod omnes tangit ab omnibus comprobari debet* (co wszystkich dotyczy, przez wszystkich winno być aprobowane). Powstanie politycznych reprezentacji, bardzo zróżnicowanych pod względem stopnia odwzorowania struktury społecznej danego państwa, zapoczątkowało rywalizację o zakres kompetencji pomiędzy monarchą a reprezentacją właśnie. W większości krajów europejskich władcy pilnie strzegli, aby ich kompetencje w zakresie zdolności obronnych państwa nie uległy uszczupleniu, dotyczyło to zwłaszcza kwestii związanych z dysponowaniem środkami publicznymi na te cele.

Nieco inaczej przebiegały procesy inicjacyjne powstania reprezentacji stanowej w Polsce. Stopniowy zanik w II połowie XI w. drużyny książęcej, jako podstawowej siły zbrojnej państwa, zbiegł się z rozwojem nadań ziemskich połączonych z obowiązkiem służby wojskowej na monarsze wezwanie, prowadząc do wykształcenia odrębnej warstwy społecznej – rycerstwa. W wieku XII nastąpiła indemnizacja tych nadań, doprowadzając u schyłku XIV w. do uzyskania przez tę grupę odrębnego statusu prawnego, a w konsekwencji i politycznego. Z tego punktu widzenia najistotniejsze były dwie decyzje. W 1374 r. król Ludwik Andegaweński, kierując się interesem dynastycznym, wydał w Koszycach przywilej, którym zwalniał stan szlachecki z wszelkich świadczeń publicznych na rzecz skarbu koronnego powyżej dwóch groszy „z każdego osiadłego i dzierżonego łanu lub jego części”. Tym samym monarcha, także imieniem swoich następców, rezygnował ze swobody kształtowania poziomu dochodów państwowych. Ponadto zwolnił szlachtę z obowiązku uczestniczenia w wyprawach wojennych poza granicami kraju, a przy tym zobowiązał się do naprawienia szkody, gdyby szlachcic podczas uczestnictwa w takiej wyprawie popadł w niewolę lub poniósł szkodę na osobach lub rzeczach¹. W rezultacie król i jego następcy, chcąc zwiększyć wpływy do szkatuły królestwa, musieli uzyskać aprobatę szlachty.

Blisko sto lat później w 1454 r. król Kazimierz Jagiellończyk, chcąc uzyskać dodatkowe środki na prowadzenie wojny z Zakonem Krzyżackim, został zmuszony do uszczuplenia swoich prerogatyw na rzecz sejmików ziemskich, będących

¹ A. Nowak, *Dzieje Polski*, t. III. *Królestwo zwycięskiego orła*, Kraków 2017, s. 133.

reprezentacją polityczną szlachty danej ziemi. Na obozowym sejmie prowincjonalnym w Cerekwicy we wrześniu król zobowiązał się do zwoływania pospolitego ruszenia tylko za zgodą sejmików ziemskich. Podobne zobowiązania poczynił względem zawierania sojuszy, nakładania nowych podatków i zastawiania miast grodowych². Przywileje przyznane szlachcie wielkopolskiej dwa miesiące później zostały przyznane w Nieszawie szlachcie małopolskiej. Dokonano przy tej okazji nowej redakcji przywilejów cerekwickich. Tym samym monarcha oddawał szereg kompetencji związanych ze sferą wojska i obronności w ręce politycznej reprezentacji stanu szlacheckiego. Należy w tym miejscu zauważyć, że oba omawiane dokumenty stanowiły fundament dla procesów, które w 1492 r. doprowadziły do ukształtowania ogólnopaństwowej reprezentacji politycznej szlachty, czyli Sejmu Walnego³. Od początku zatem istnienia własnej reprezentacji szlachta miała istotny wpływ na podejmowanie decyzji w sprawach wojska i obronności.

Zanim jednak do tego doszło, szlachta zebrana na sejmie w Piotrkowie 28 marca 1477 r. uchwaliła Statut wojenny, w którym zawarto wszystkie dotychczasowe powinności związane z obowiązkami wojennymi szlachty, duchowieństwa oraz miast królewskich, a także urzędników królewskich i samego króla⁴. Podobne regulacje pojawiały się także w latach późniejszych. Na sejmie piotrkowskim w 1503 r. przyjęto konstytucje sejmu walnego dotyczące się głównie spraw wojskowych. Kolejne uchwalono na sejmie lubelskim w 1506 r. Tak częste uchwalanie przepisów określających prawa i obowiązki związane z wypełnianiem powinności wojskowych wynikało z faktu, iż miały charakter doraźny, tymczasowy, na czas trwania danej kampanii wojennej. Powtórzenia obowiązków wojennych i znacznego ich uszczegółowienia dokonano w Konstytucjach wojennych sejmu walnego, zebranego w Piotrkowie 6 stycznia 1544 r., w związku ze spodziewaną wojną z Turcją⁵.

Uzyskane przez szlachtę uprawnienia w zakresie podatków powodowały, że król za każdym razem, gdy pojawiała się konieczność sfinansowania nowych potrzeb państwa, najczęściej związanych ze sprawami obronnymi, musiał uzyskać jej zgodę. Jednakże szlachta niezbyt chętnie poddawała się nowym obciążeniom. W drugiej połowie XV w. coraz większym zagrożeniem dla południowo-wschodnich granic państwa Jagiellonów stawali się Tatarzy. Pospolite ruszenie słabo uzbrojone i wyćwiczone nie było w stanie zapewnić właściwej siły skutecznie odpierającej coraz częstsze najazdy. Konieczne były inne rozwiązania. Stawały się nimi wojska płatne. Kazimierz Jagiellończyk ponoszący w znacznej mierze koszty wojny trzynastoletniej nie był w stanie udźwignąć nowych ciężarów związanych z wydatkami wojskowymi, dlatego też zwrócił się w 1468 r. do szlachty o pomoc finansową. Na zjeździe w Nowym Mieście Korczynie otrzymał tylko doraźne wsparcie na zapłacenie zaległego żołdu⁶.

² M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454-1466*, Oświęcim 2014, s. 260-262.

³ *Historia Sejmu Polskiego*, t. I, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 47-55.

⁴ S. Kutrzeba, *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Oświęcim 2017, s. 24-28.

⁵ *Ibidem*, s. 48-62.

⁶ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 12, Warszawa 1973, s. 230-231.

Środki na obronę ziem ruskich przed Tatarami, o jednorazowym charakterze, szlachta zgodziła się zapłacić dopiero na zjeździe piotrkowskim w 1470 r. Stały podatek na ten cel został uchwalony w 1477 r., choć nie udało się wprowadzić go w życie⁷. Ostatecznie stałe wojsko zaciężne dla ziem ruskich, zwane obroną potoczną, tzn. codzienną, ustanowione na stałe, powstało około 1479 r. Utrzymanie tych oddziałów obciążało skarbiec królewski. W 1492 r. król Jan Olbracht mianował Stanisława Chodeckiego z Chodcza pierwszym stałym dowódcą obrony potocznej, tytułowanym *exercituum terrestrium terrarum Russiae capiteaneus*⁸. W późniejszym okresie z urzędu tego wykształcił się urząd hetmana polnego.

Wspomniana już słabnąca rola pospolitego ruszenia i wzrastające zagrożenia na wschodnich i południowo-wschodnich granicach pociągała za sobą konieczność rozwoju stałego wojska, znacznie lepiej wyćwiczonego i wyekwipowanego. Zwiększało to wydatki skarbu koronnego, a szlachta nie kwapiła się do jego uzupełniania. Rozwiązanie przyniósł rozwijający się od czasów Zygmunta I Starego szlachecki ruch egzekucyjny zmierzający m.in. do zwrotu nieprawnie dzierżawionych królewskich ziem. Sejm zwołany do Piotrkowa Trybunalskiego (1562-1563) w swoich konstytucjach postanawiał przeznaczyć na stałe wojsko rokrocznie czwartą część dochodów z dóbr królewskich⁹. Zebrane w ten sposób środki przechowywano od 1569 r. jako tzw. skarb rawski na zamku w Rawie Mazowieckiej. Dzięki temu udało się zwiększyć liczbę stałego wojska do 4 tys. ludzi. Wprawdzie w czasie wojny wzrosła ona do 6 tys., lecz nadal była to wielkość niewystarczająca. Od źródła finansowania wojsko to nazywane było wojskiem kwarcianym. W razie poważniejszego zagrożenia uzupełniano je wojskiem suplementowym złożonym z powoływanych pod broń żołnierzy zawodowych opłacanych z podatków doraźnie uchwalanych przez sejm¹⁰. Wojsko kwarciane, podobnie jak obrona potoczna, było zaciężnym wojskiem krajowym. W 1632 r. nowo obrany król Władysław IV w swoich *pacta conventa* zaprzysiągł oddawanie do skarbu rawskiego drugiej kwarty, tzw. dupli, z przeznaczeniem na zorganizowanie i wyposażenie artylerii¹¹.

Konieczność wzmocnienia wojsk Rzeczypospolitej piechotą powodowała, że król Stefan Batory, w następstwie najazdu Iwana Groźnego na Inflanty, wzorując się na doświadczeniach siedmiogrodzkich, przeprowadził na sejmie w 1578 r. przyjęcie uchwały umożliwiającej sformowanie piechoty, „[...] abyśmy w Koronie y Państwach naszych dostatek ludzi dla potrzeb woiennych mieli”¹². Pieszych należało wybierać

⁷ *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1, red. J. Sikorski, Warszawa 1965, s. 280-281, 300-301. Zob. też M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Londyn 1993, s. 38-39.

⁸ Z. Spieralski, *Obrona potoczna*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958*, t. 8, red. Z. Kaczmarczyk, Warszawa 1960, s. 75-76.

⁹ *O pozwoleniu czwartej części na obronę potoczną*, [w:] *Volumina Legum*, t. 2, Petersburg 1859, s. 17.

¹⁰ R. Sikora, *Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626-1629. Kryzys mocarstwa*, Poznań 2005, s. 55.

¹¹ *Artykuły pactorum conventorum stanów tej Rzeczyposp. Korony Polskiej y W.X. Lit. y państw do niej należących*, [w:] *Volumina Legum*, t. 3, Petersburg 1859, s. 363.

¹² *Pieszy*, [w:] *Volumina Legum*, t. 2, s. 190.

w równej mierze z łanów miast, miasteczek i wsi królewskich w liczbie jednego na 20 łanów. Miał być należycie wyposażony w rusznicę, szablę i siekierę, ubrany w mundur, który mu dowódcy naznaczyli. Co 3 miesiące musiał się stawić u rotmistrza lub porucznika, żeby odbyć ćwiczenia. Wybraniec był zwolniony ze wszelkich danin i świadczeń publicznych. Jego ciężary rozkładały się na 19 innych zobowiązanych¹³. W 1595 r. piechotę wybraniecką wprowadzono w Wielkim Księstwie Litewskim.

Od połowy XVII w. traciły na znaczeniu takie dawne rodzaje wojsk zaciężnych, jak wojsko kwarciane czy piechota wybraniecka. W 1649 r. sejm zgodził się, żeby dzierżawcy łanów wybranieckich zamiast wysyłania chłopów mogli płacić podatek, który później został nazwany łanowym¹⁴. W ich miejsce pojawiły się nowe rodzaje formacji wojskowych – piechota łanowa rekrutowana z chłopów z dóbr królewskich oraz dymowa z mieszkańców miast królewskich. Jednocześnie zaczęto ustalać liczbę wojska zaciężnego dla całego państwa. Wojsko to nazywano komputowym, od terminu „komput” oznaczającego etat wojska na dany rok. Z czasem wojsko komputowe stało się stałym wojskiem zaciężnym. Oprócz wojska narodowego istniało wojsko z zaciągu obcego¹⁵. W toczonych w drugiej połowie XVII w. wojnach Rzeczpospolita była w stanie wystawić kilkadziesiąt tysięcy wojska komputowego, które coraz bardziej zakorzeniało się jako wojsko stałe. Ponieważ było bardziej skuteczne, więc wypierało pospolite ruszenie.

Od 1652 r. żołd nie był płacony ze skarbu rawskiego, ale w każdym województwie z jego podatków w wysokości ustalonej przez sejmiki, co sprzyjało rozwojowi partykularyzmów poszczególnych części kraju, a utrudniało budowanie jednolitej siły zbrojnej niezbędnej do obrony całego państwa. Wojsko opłacane przez województwa znane było już wcześniej. W latach 1525-1526 pojawiły się przypadki utrzymywania kilku chorągwi obrony potocznej przez niektóre województwa wschodnie. Pierwsze regulacje odnośnie do obrony domowej znalazły się w konstytucjach sejmów z 1539 i 1567 r. i traktowały o prawie monarchy lub hetmanów do mianowania rotmistrzów w poszczególnych rotach. Sytuacja zmieniła się w 1572 r. podczas pierwszego bezkrólewia. Wówczas to w celu zapewnienia bezpieczeństwa nakazano wojewodom i starostom mianowanie dowódców wojsk zaciąganych w powiatach¹⁶. Po raz pierwszy zaciągu powiatowego i wojewódzkiego dotyczyła uchwała sejmu z 1613 r. Nakazywała ona rekrutowanie wojska w powiatach pod dowództwem osiadłej szlachty. Chorągwie miały być opłacane z podatków wojewódzkich. Taka sama uchwała obowiązywała w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁷. Ostatecznie sprawy żołnierza powiatowego

¹³ M. Kukiel, *op. cit.*, s. 67-68.

¹⁴ *Włoki wybranieckie*, [w:] *Volumina Legum*, t. 4, Petersburg 1860, s. 128.

¹⁵ *Historia państwa i prawa Polski*, t. II. *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, Warszawa 1968, s. 250 i n.

¹⁶ J. Godlewski, *Wojsko powiatowe w XVII wieku*, <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/wojsko-powiatowe-w-xvii-wieku.php> [dostęp 12.12.2019].

¹⁷ *O żołnierzu z województw*, [w:] *Volumina Legum*, t. 3, s. 80; *O żołnierzu powiatowym W.X. Litewskiego*, [w:] *ibidem*, s. 122.

i sposób jego finansowania zostały uregulowane w konstytucjach sejmu z 1619 r.¹⁸ Wojsko powiatowe tworzyły chorągwie rekrutowane z mieszkańców danego województwa czy powiatu. Źródła finansowania tej formacji określały sejmiki ziemskie. Aktywność tych wojsk ograniczała się do własnego województwa lub powiatu. W czasie wojen i bezkrólewia wypełniały funkcje policyjne, niejednokrotnie też wspierały wojska królewskie, zwłaszcza wówczas, gdy obce wojska najeżdżały ich rodzime terytoria¹⁹.

Wśród pierwszych kwestii, z jakimi musieli zmierzyć się szlacheccy posłowie, była sprawa nowego urzędu wojskowego, zastępującego monarchę w dowodzeniu. Stanowisko to pojawiło się w pierwszej połowie XV w., co spowodowane było okolicznościami starzenia się Władysława Jagiełły i małoletnością jego synów, a w nieco późniejszym okresie brakiem zdolności dowódczych Kazimierza Jagiellończyka i jego synów. W okresie tym coraz bardziej uwidaczniał się archaizm oparcia systemu obronnego państwa na pospolitym ruszeniu, czego najdotkliwszym przykładem była klęska tej formacji w bitwie pod Chojnicami u progu wojny trzynastoletniej w 1454 r. Wówczas to rządzący uświadomili sobie konieczność zwiększenia liczebności wojsk zaciężnych, znacznie lepiej wyćwiczonych i wyekwipowanych, przydatnych zwłaszcza przy obleganiu i zdobywaniu zamków i miast²⁰. W tym czasie król był naczelnym wodzem całości wojsk Królestwa, ale pojawiła się potrzeba dowodzenia wojskami zaciężnymi w imieniu monarchy. Już wówczas urząd wojewody miał wyłącznie charakter tytularny²¹. Sięgnąć zatem należało po nowy urząd. Stał się nim hetman, którego początkowo określano mianem *capitaneus generalis*, *capitaneus exercitus*, *campiductor*, *ductor* lub *hejtman*²².

Początkowo obowiązki i uprawnienia hetmańskie określał król, obowiązywały one tylko na czas kampanii i z zasady dotyczyły wyłącznie dowódczych funkcji wojskowych²³. Stopniowo jednak, wraz z utrwalaniem się tego stanowiska wojskowego, uprawnienia hetmańskie wzrastały i z czasem oprócz uprawnień

¹⁸ *Żołnierz powiatowy*, [w:] *ibidem*, s. 169.

¹⁹ J. Godlewski, *Wojsko powiatowe...*

²⁰ Wojska zaciężne pojawiły się w Polsce już za rządów Kazimierza Wielkiego i były wykorzystywane przede wszystkim na Rusi, ale też np. w wyprawie na Wschowę. Dziś trudno stwierdzić, czy wzory korzystania z wojsk zaciężnych przysły do Polski z Węgier, czy od Krzyżaków, którzy wykorzystywali wojska zaciężne znacznie wcześniej. Tworzenie tego rodzaju wojsk było możliwe dzięki czasowemu zrzeczeniu się przez papieży pobieranej z Polski dziesięciny na rzecz króla; zob. Z. Kaczmarczyk, *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1938, s. 12; J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 9, Warszawa 1973, s. 286. Por. T. Korzon, *Przyczynki do działalności wojskowej Kazimierza Wielkiego*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” 1917, t. 22, z. 7, s. 15-16.

²¹ Wojewodowie już na przełomie XIII i XIV w. zaczęli tracić swoją wcześniejszą pozycję i uprawnienia na rzecz starosty, coraz bardziej był to tytularny urząd ziemski. Z zadań wojskowych pozostał mu obowiązek przyprowadzania pospolitego ruszenia danej ziemi, później województwa; Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1988, s. 64-65.

²² *Historia państwa i prawa Polski*, t. I. *Do połowy XV wieku*, red. J. Bardach, Warszawa 1965, s. 467.

²³ Więcej na temat genezy urzędu hetmana koronnego, zob. P. Gawron, *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581-1646*, Warszawa 2010, s. 31-32.

dowódczych otrzymał on prerogatywy w zakresie stanowienia i egzekwowania prawa wojskowego i wojennego, a także sprawy gospodarcze i polityczne. Jednocześnie prawo do ich kształtowania zaczęło przechodzić z króla na sejm walny²⁴. Warto zauważyć, że w statucie króla Aleksandra uchwalonym na sejmie piotrkowskim w 1504 r. w rozdziale poświęconym urzędom i trybunałom królestwa, a zwłaszcza urzędowi marszałka prawo ustalania cen w obozie przyznano właśnie hetmanowi²⁵. Był to jednocześnie pierwszy akt prawny o charakterze generalnym określający kompetencje tego urzędu. Na kształtowanie się zakresu władzy hetmanów miały wpływ postanowienia zjazdów generalnych szlachty, a później sejmów walnych w latach 1470-1527 dotyczące obrony potocznej, która stała się załącznikiem stałych narodowych wojsk zaciężnych²⁶. Fakt ten spowodował, że hetman był konieczny nie tylko jako wódz cudzoziemskich wojsk zaciężnych, lecz także, i w coraz większym stopniu, jako administrator spraw wojskowych w państwie.

W XVI w. hetman wielki oprócz dowodzenia wojskami w zastępstwie króla miał obowiązek lokalizacji obozu podczas wyprawy wojennej, ustawiania wojsk w szyku, sygnalizowania rozpoczęcia ataku i odwrotu, aprowizacji i zaopatrzenia wojsk, ustalania cen oraz określania miar i wag towarów obowiązujących w obozie, a także wymierzanie sprawiedliwości²⁷. Uprawnienia hetmańskie możemy ująć w trzy grupy: wojskowe, administracyjno-skarbowe i jurysdykcyjne. Do pierwszej grupy należało wysuwanie kandydatów na rotmistrzów, których zatwierdzał król listami przypowiednimi, dowodzenie w czasie działań wojennych, wystawianie listów świadecznych i rozpuszczanie wojska, rozmieszczanie chorągwi na leżach w królewskich obozach oraz troska o stan i zaopatrzenie fortec i arsenałów. Uprawnienia administracyjno-skarbowe obejmowały nadzór nad wypłatą żołdu, kontrolę i ustalanie cen żywności w obozie oraz dysponowanie określonymi kwotami na cele wojskowe. Uprawnienia jurysdykcyjne dawały hetmanowi możliwość stanowienia przepisów dyscyplinarnych w formie artykułów wojennych oraz orzekania jednoinstancyjnego w sprawach o przestępstwa wojenne i naruszenia dyscypliny²⁸. Niejednokrotnie w tym czasie hetmani łączyli swoje obowiązki z urzędem kanclerskim, co pociągało za sobą przechodzenie części uprawnień związanych z tym urzędem na hetmanów. Dotyczyło to głównie spraw związanych ze stosunkami zagranicznymi. Za rządów Stefana Batorego miało ono jedynie charakter doraźny i hetmani

²⁴ J. Kamiński, *Urzędy hetmańskie w dawnej Polsce*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 1, Lwów 1930, s. 303.

²⁵ *De officiis Regni et Curie et praesertim mareschalcorum*, [w:] *Volumina Legum*, t. 1, Petersburg 1859, s. 135. Zob. też: *Volumina Constitutionum*, t. 1, vol. 1, przyg. do dr. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1997, s. 129.

²⁶ Więcej na ten temat, zob. *Zarys dziejów...*, s. 300-301.

²⁷ M. Kromer, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, Olsztyn 1984, s. 128.

²⁸ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576-1582. Sprawy organizacyjne*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 1972, t. 18, cz. 2, s. 79 i n. Niezwykle ważne uwagi na ten temat, zob. L. Kania, *Przestępstwa przeciwko obowiązkowi wojskowemu i dyscyplinie w polskim prawie karnym i praktyce sądów wojskowych w latach 1795-1945*, Sulechów 2010, s. 68-70.

nie działali w tej sferze samodzielnie. Jednakże już za panowania Zygmunta III Wazy praktyka ta stopniowo się utrwałała i hetmani mieli prawo utrzymywania własnych rezydentów przy obcych dworach w Stambule, Bakczysaraju, Jassach i Bukareszcie i tym samym wpływania na politykę zagraniczną Polski, zwłaszcza w relacjach z Turcją, Krymem, Mołdawią i Wołoszczyzną²⁹. Z czasem, za sprawą uchwał sejmowych i postanowień królewskich z lat 1587-1590, hetmanowi przyznano niemal dyktatorską władzę³⁰. Wraz ze wzrostem uprawnień hetmańskich rosło znaczenie tego stanowiska, które stopniowo przekształcało się w stały urząd, co nastąpiło około 1581 r. wraz z dożywotnią nominacją dla Jana Zamoyskiego³¹.

W 1538 r. na sejmie w Piotrkowie oprócz hetmanów koronnego i litewskiego pojawili się hetmani polni będący formalnie ich zastępcami, choć w praktyce nigdy nie byli zależni od hetmanów wielkich³². Ponieważ początkowo urząd ten się nie utrzymał, więc król Zygmunt III Waza, dążąc do ograniczenia władzy hetmanów wielkich, podjął próbę przywrócenia urzędu hetmana polnego³³. Ostatecznie jednak dopiero na sejmie ekstraordynaryjnym zebranym w marcu 1653 r. w Brześciu Litewskim zrównano znaczenie hetmanów polnych z hetmanami wielkimi³⁴. Od XVI w. do obowiązków hetmanów polnych należało zastępstwo hetmanów wielkich nad wojskami zaciężnymi, a także służba wartownicza i zwiadowcza podczas wypraw wojennych³⁵.

W ten sposób ukształtował się podwójny komplet urzędów hetmańskich, oddzielny dla Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan ten utrzymał się do końca istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Hetmani nigdy nie uzyskali statusu urzędów senatorskich, gdyż ostateczne ukształtowanie tego urzędu nastąpiło już po ustaleniu składu izby senatorskiej, a ponadto ich działania podlegały nadzorowi wojewodów i kasztelanów. Rozstrzygnięcia te potwierdziły postanowienia sejmu w 1496 r.³⁶ Silna pozycja hetmanów wynikała z łączenia tego urzędu z innymi urzędami centralnymi i ziemskimi. Dążąc do ograniczenia władzy hetmanów, szlachta na sejmie elekcyjnym Michała Korybuta Wiśniowieckiego w 1669 r. uchwaliła konstytucję, zgodnie z którą nie można było łączyć urzędu hetmańskiego z urzędami marszałkowskim, kanclerskim i podskarbiowskim³⁷.

Na sejmie walnym warszawskim w 1590 r. za rządów Zygmunta III Wazy, pod wpływem przygotowań do wojny z Turcją, utworzono Radę Wojenną. W jej skład wchodziło 17 senatorów (jeden z Litwy), w tym 2 duchownych, oraz 14 posłów (4 z Litwy). Rada pełniła funkcje doradcze w sprawach politycznych i administracyjnych. Żeby jej uchwały były ważne, musiały zapadać w obecności co najmniej

²⁹ *Historia państwa i prawa Polski*, t. II..., s. 131.

³⁰ P. Gawron, *op. cit.*, s. 81-82.

³¹ S. Woliński, *Urzędy hetmańskie w świetle ustawodawstwa polskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1933, t. 6, s. 64-65.

³² *Ut omnes serviant bellicam expeditionem*, [w:] *Volumina Legum*, t. 1, s. 261.

³³ *Historia państwa i prawa*, t. II, s. 131.

³⁴ *O władzy hetmańskiej*, [w:] *Volumina Legum*, t. 4, s. 186.

³⁵ M. Kromer, *loc. cit.*

³⁶ *In Capitaneos non constituentur dignitarii*, [w:] *Volumina Legum*, t. 1, s. 114.

³⁷ *De incompatibilibus*, [w:] *Volumina Legum*, t. 5, Petersburg 1860, s. 11.

6 senatorów i 6 posłów rycerskich. Członkowie Rady Wojennej wybrani spośród posłów składali przysięgę według następującej roty:

Ia N przysięgam, że w tym wszystkim co Stany wszystkie Koronne y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, uchwałą pospolitą na mię na Seymie blisko przeszłym Warszawskim włożyli, wedle opisanja szerszego w teyże uchwale wyrażonego, tak we wszystkim, iako w części, wiernie y statecznie zachować się będę: y Naiaśnieyszemu Królowi i Panu, Panu Zygmuntowi Trzeciemu, z łaski Bożey Królowi Polskiemu, i Wielkiemu Xiążęciu Litewskiemu: z drugimi kolegami mymi, o obronie, y wszystkich rzeczach innych do woyny Tureckiej, także bezpieczeństwa Koronnego należących, wiernie y statecznie radzić, y tajemnice chować będę: nikomu, ani pismem, ani ustnie, ani przez żadne podobieństwo ich nie obiawiać: y tak się w nich zachowam, iako dalsza powinność mnie zlecona, y prawo pospolite potrzebować będzie. Tak mi Boże pomóż³⁸.

Rada nie była organem stałym. Po zakończeniu kampanii tureckiej w roku następnym została zniesiona³⁹. W okresie późniejszym była wielokrotnie powoływana w związku z prowadzonymi wojnami. Deputaci towarzyszyli hetmanom w czasie wypraw wojennych i widocznie wtrącali się w sprawy dowodzenia, skoro Władysław IV w 1634 r. był zmuszony wyegzekwować posłów uchwałą określającą, że deputaci „[...] w żadne iednak rządy woienne Hetmanom należące, wdawać się nie będą”⁴⁰.

Wraz ze stopniowym zanikiem pospolitego ruszenia w XVI i XVII w. malała rola monarchy jako naczelnego wodza. Król był formalnym zwierzchnikiem sił zbrojnych, ale rzeczywista władza nad wojskiem przeszła w ręce hetmanów. Próbę ograniczenia wpływów hetmanów wielkich podjął Jan Kazimierz na sejmie w 1653 r., zrównując w prawach hetmanów polnych z hetmanami wielkimi. Jednakże w roku następnym sejm warszawski przywrócił dawne uregulowania w tym względzie⁴¹. Zebrany 1 lutego 1717 r. w Warszawie sejm walny zatwierdził traktat warszawski podpisany 26 listopada 1716 r. Porozumieniem tym skonfederowane w Tarnogrodzie stany Rzeczypospolitej Obojga Narodów pogodziły się z królem Augustem II Mocnym i zakończyły tym samym starcia zbrojne, do których dochodziło między wojskami koronnymi i litewskimi a saskimi. W artykule 5 tego traktatu znalazły się postanowienia odnoszące się do władzy hetmańskiej – została ona znacznie ograniczona. Hetmanom wielkim i polnym zabroniono podejmowania w wielu sprawach samodzielnych decyzji bez zgody sejmu. Należały do nich nagradzanie za służbę wypłatą żołdu, powoływanie na stanowiska i nadania. Hetmani nie mogli już formować wojsk ponad komput określony przez króla na sejmie i wykorzystywać ich do celów prywatnych. Zabroniono im powoływania na dowódców oficerów cudzoziemców z pominięciem rodzimych, wreszcie zatrzymywania podatków przeznaczonych na zapłatę wojsku. Ich władza została ograniczona wyłącznie do

³⁸ *Deputaci do Rady Woienney*, [w:] *Volumina Legum*, t. 2, s. 306.

³⁹ *Zniesienie niektórych konstytucyi Seymu przeszłego*, [w:] *ibidem*, s. 332.

⁴⁰ *Kommissarze podczas expedycji terażnieyszey*, [w:] *Volumina Legum*, t. 3, s. 395.

⁴¹ *O władzy hetmańskiej*, [w:] *Volumina Legum*, t. 4, s. 206.

spraw wojennych. Mieli obowiązek obrony granic przed wszelką inwazją zewnętrzną. Zostali zobowiązani traktatem do złożenia przysięgi wierności pod groźbą utraty piastowanych urzędów. Istotnym *novum* było to, że obowiązek ten dotyczył dotychczasowych hetmanów, a nie tylko przyszłych⁴².

W rocie przysięgi znalazły się odniesienia do niedawnych doświadczeń państwa. Hetmani musieli zobowiązać się, że „[...] granice Koronne wedle możliwości ubezpieczać, y onychże *pro dignitate et securitate* I.K. Mci y Rzplitey, ile змогь bronić będę. A ieżeliby (co niech P. Bóg oddali) w Koronie y W. X. Lit. rozruchy wewnętrzne wszczęły się kiedy, do żadney strony między sobą przeciwney nie przystanę, ale samey Rzplitey assystować będę. Żadnych korrespondecyi z postronnemi Pany ku pożytkowi memu, a I.K.M. y Rzplitey szkodliwych, trzymać, ani od tychże PP. postronnych dependecyi żadney mieć nie będę. A podczas Elekcyi Królów, woysko y samego siebie, *excluso omni praetextu* przy granicach zatrzymam, ani teyże Elekcyi żadnym sposobem przeszkadzać, y do żadnych fakcyi mieszać się nie będę”⁴³. Zawarty w przysiędze zakaz mieszania się do wyborów urzędników dotyczył także marszałków, deputatów trybunalskich oraz pozostałych urzędników ziemskich w województwach, ziemiach i powiatach.

Ograniczenie władzy hetmanów wpłynęło także na pozycję ustrojową organów władz publicznych w sferze wojskowej. Uszczuplona została władza monarsza w sprawach wojska. Króla pozbawiono prawa mianowania hetmanów według własnego uznania. Mógł tego dokonać tylko podczas obrad sejmowych połączonych izb, i to dopiero po obiorze marszałka, na wniosek senatorów. Musiały być to osoby dobrze zasłużone Rzeczypospolitej, majątne i *adque capacibus*, tzn. zdolne do wypełniania zadań urzędu⁴⁴. Król zachował jednak prawo mianowania regimentarzy, gdyby urząd któregoś z hetmanów zawakował w okresie między sejmami. Wprowadzone zmiany pozwoliły sejmowi na zwiększenie kontroli nad działaniami zwierzchników wojskowych. Nie można przy tym zapominać, że w późniejszym okresie hetmani nagminnie łamali reguły przysięgi. Należy podkreślić, iż dokonane zmiany wskazują, że już wówczas zdawano sobie sprawę ze zgubnych skutków niezwykle rozległych prerogatyw hetmańskich.

Wymóg obioru marszałka jako warunek ważności nominacji hetmańskiej powodował, że po 1717 r. wielokrotnie dochodziło do zrywania sejmu przez opponentów kandydata, żeby do tego nie dopuścić. Praktyka ta nie odpowiadała magnatom, którzy byli zainteresowani uzyskaniem urzędu najwyższego dowódcy. Obawiano się, że dalsze tolerowanie tego stanu rzeczy może doprowadzić do całkowitej kasacji urzędu, a wówczas król, który miał pełną swobodą w mianowaniu regimentarzy, uzyskałby większy wpływ na wojsko. W rezultacie na sejmie walnym w 1736 r. przeprowadzono konstytucję, która przywracała królowi prawo mianowania

⁴² Traktat warszawski dnia trzeciego Novembra 1716 roku zkonkludowany, [w:] *Volumina Legum*, t. 6, Petersburg 1860, s. 125-126.

⁴³ *Ibidem*, s. 127.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 126.

hetmanów bez udziału stanów sejmujących⁴⁵. Jednakże dojrzewała już myśl głębszych zmian w organizacji władz wojskowych Rzeczypospolitej. Dopiero kolejna konwokacja w 1764 r. stworzyła możliwość przeprowadzenia koniecznych reform. Stały się one elementem modernizacji organizacji wszystkich władz publicznych.

Z punktu widzenia obronności kraju ważną kwestią była wiedza o liczbie osób mogących stanąć do walki na wezwanie monarchy. Dlatego też na sejmie piotrkowskim w 1545 r. wprowadzono okazywanie, którego celem było sporządzenie aktualnego rejestru osób zdatnych do obrony i uczestnictwa w pospolitym ruszeniu. Dotyczył on całej, bez wyjątków, szlachty oraz najwyższych urzędników. Zwolnieni byli jedynie dworzanie i słudzy przebywający przy królu. W okazywaniu szlachta miała uczestniczyć razem ze swoimi pocztami. Miało ono odbywać się jednego dnia (na świętego Wojciecha, 23 kwietnia), a za jego przeprowadzenie odpowiadali wojewodowie⁴⁶. Szlachta musiała poddawać się nowemu obowiązkowi dość opornie, skoro kilkakrotnie przesuwano termin okazania, a kolejne zostało naznaczone dopiero w konstytucji sejmu piotrkowskiego z lat 1562-1563. Przy tej okazji określono miejsca, gdzie okazywanie miało się odbywać⁴⁷. Dopiero sejm warszawski z 1607 r. wprowadził obowiązek corocznego okazywania. Wydłużono też czas stawieństwa do 4 dni⁴⁸. Na Litwie okazywanie przeprowadzano co 2 lata⁴⁹. Uchylenie się od tego obowiązku było karane 2 tygodniami więzy. Podobnie zranienie zobowiązanego 2 tygodnie przed okazaniem powodowało surowsze kary wobec sprawcy. W 1764 r. okazywanie zastąpiono popisem.

Ważną kwestią podejmowaną podczas obrad sejmowych była należyta dyscyplina w szeregach żołnierskich. Warto zauważyć, że pierwsze przepisy tego rodzaju, czyli *Porządek praw rycerskich wojennych* wydał Zygmunt August 3 sierpnia 1557 r.⁵⁰ Dwa lata później *Pouczenie wojenne* wydał Florian Zebrzydowski, hetman nadworny koronny, zaliczany do najwybitniejszych teoretyków wojskowości doby Renesansu⁵¹. Kilka lat później we wrześniu 1561 r. Zebrzydowski wydał *Artykuły wojskowe* określające zasady zależności służbowej, porządek podczas przemarszów, ustawianie szyków przed bitwą, organizowanie obozów i utrzymywanie w nich porządku, utrzymywanie straży oraz postępowanie na terytorium nieprzyjacielskim. W latach późniejszych podobne przepisy wydawali także inni hetmani. Wynikało to z faktu, że przepisy te miały charakter tymczasowy. Chcąc podnieść rangę przepisów dyscyplinarnych i porządkowych wydawanych przez hetmanów, posłowie zgromadzeni na sejmie walnym w Warszawie w 1590 r. uchwalili konstytucję *Disciplina militaris*⁵². Rozwinięcie tych przepisów nastąpiło w konstytucji

⁴⁵ *Historia Sejmu Polskiego...*, s. 319-320.

⁴⁶ *Lustratio militum*, [w:] *Volumina Legum*, t. 1, s. 286-287.

⁴⁷ *Okazowanie*, [w:] *Volumina Legum*, t. 2, s. 28 i n.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 438.

⁴⁹ *Okazowanie*, [w:] *Volumina Legum*, t. 3, s. 101.

⁵⁰ S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 62-78.

⁵¹ P. Makowiec, *Działalność wojskowa hetmana Floriana Zebrzydowskiego*, [w:] *Materiały do Historii Wojskowości*, red. M. Nagielski, Pułtusk 2004, nr 2, s. 11-17.

⁵² *Disciplina militaris*, [w:] *Volumina Legum*, t. 2, s. 308-309.

Disciplina militaris uchwalonej na sejmie warszawskim w 1591 r.⁵³ Zdając sobie sprawę z wagi przepisów regulujących postępowanie żołnierzy, a zwłaszcza ich trwałości, postanowiono wprowadzić stałe przepisy w tym zakresie. Na sejmie walnym w Warszawie w 1609 r. przyjęto konstytucję *Artykuły wojenne hetmańskie, auctoritate seymu approbowane*⁵⁴. Konstytucją z 1620 r. ustanowiono przy każdej chorągwi specjalnego rotmistrza odpowiedzialnego za przestrzeganie dyscypliny. Potwierdzano jednocześnie władzę dyscyplinarną hetmanów⁵⁵.

Niezwykle ważne dla funkcjonowania wojsk Rzeczypospolitej, a w konsekwencji dla obronności państwa miały postanowienia sejmu niemego z 1717 r., zwołanego dla potwierdzenia traktatu z 3 listopada 1716 r., kończącego spór pomiędzy królem Augustem II Mocnym a szlachtą. Przeprowadzono wówczas wiele reform wojskowych. Przede wszystkim postanowiono, że „[...] wojsko regularne *in scripto ad archiwum, quoad quantitatem et qualitatem* specyfikowane, na obronę dostojeństwa naszego, y Rzeczyposp. postanawiamy”⁵⁶. W ślad za tym uchwalono „punktualną, regularną y rzetelną pułroczną płacę, na Woiewodztwa y Ziemie według taryffy pogłównego anni 1676”⁵⁷. Zadeklarowano też, że zasady te będą obowiązywać, dopóty „[...] póki Stanom Rzpltey na Seymie Walnym doszłym zgromadzonym, zgodnie, y iednostaynie nie będzie się zdało teyże płacy odmienić, lub melirować, przez podwyższenie, albo umniejszenie komputu lub *stipendiorum*, alboliteż wzięcie inney taryffy”⁵⁸. Uchwała ta zmieniała zasadniczo charakter wojsk Rzeczypospolitej. Po raz pierwszy ustalano stały i niezmienny etat sił zbrojnych na niewysokim poziomie 24 tys. (18 tys. w Koronie i 6 tys. w Wielkim Księstwie). Pamiętać jednak należy, że w liczbie tej uwzględniano płace oficerów, podoficerów, żołnierzy, ale też różnego rodzaju urzędników, co w praktyce obniżało faktyczny stan żołnierzy do 2/3 wspomnianej liczby. Wypłata płacy wojska nie następowała ze skarbu Rzeczypospolitej. Rozwinięte już wówczas rządy sejmikowe powodowały, że należne kwoty zostały rozdzielone na poszczególne województwa i ziemie, a nawet poszczególne majątki. Należne kwoty pobierać mieli „deputaci do egzekucji” wybierani w regimentach i chorągwiach.

Reformy wojskowe przeprowadzone na sejmie niemym miały jeszcze jeden wymiar. Podjęto pierwszą próbę ograniczenia władzy hetmanów, która za Augusta II Mocnego była całkowicie niezależna od władzy królewskiej, ale też groźna dla całego państwa. W artykule 5 traktatu warszawskiego zapisano: „Hetmanom zaś Wielkim y Polnym oboygą narodow, tylko miecz, y władza, za zdaniem y rozkazem Rzpltey wojowania, y granic oyczystych przestrzegania y bronienia przeciw nieprzyjaciołom wszelakim” i dalej „[...] odtąd Hetmanom Wielkim y Polnym Koronnym

⁵³ *Ibidem*, s. 330-331.

⁵⁴ S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 168-206.

⁵⁵ *Disciplina militaris*, [w:] *Volumina Legum*, t. 2, s. 373.

⁵⁶ *Regulamen punktualney płacy woysku Koronnemu przez Rzeczpospolitą na Woiewodztwa y Ziemie exdywidowany*, [w:] *ibidem*, s. 137-138.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

y W. X. L. teraz będącym y po nich następującym, assygnacyi cale żadnych, tak na zasługi, *alias* żołdy, iako na stanowiska, lokacie, konsystencye albo leże, tudzież na hyberny albo chleb zimowy, na szelężne, czopowe, pogłównie żydowskie y Tatarskie, *monopolium* tabaczne pod iakimkolwiek imieniem albo pokrywką [...] zatrzymywać nie będzie wolno”⁵⁹. Hetmanom ograniczono wpływ na wydatkowanie środków publicznych oraz pozbawiono ich prawa określania wielkości komputu wojska. Zakazano im uczestniczenia w elekcjach, nakazując przy tym strzeżenia granic państwa w okresie bezkrólewia. W ten sposób parlament odzyskiwał kontrolę nad funduszami przeznaczonymi na obronność.

Czasy rządów saskich pogłębiły tylko stan kryzysu instytucji publicznych, który rysował się już od połowy XVII w. Nie ominęło to struktur związanych z obronnością państwa. Konieczność zmian istniejącego stanu rzeczy przebiła się powoli do świadomości szlachty. Coraz częściej pojawiały się głosy przeprowadzenia zmian w organizacji administracji. Szansę na przeprowadzenie niezbędnych reform przyniósł sejm konwokacyjny zwołany w 1764 r. po śmierci Augusta III. Zawiązana wówczas generalność konfederacji chroniła sejm przed zerwaniem. Wśród wielu postanowień dotyczących najwyższych władz publicznych znalazły się i te odnoszące się do władz wojskowych. Pozbawiono mianowicie władzy Jana Klemensa Branickiego, hetmana wielkiego koronnego, który odmówił podporządkowania się stanom skonfederowanym, a na czele wojska ustanowiono regimentarza generalnego, któremu przyznano dowództwo nad wojskiem koronnym i litewskim w razie konieczności wojennej⁶⁰. Jednakże było to działanie doraźne, na czas *inter-regnum*. Siły zbrojne Rzeczypospolitej wymagały bardziej gruntownych zmian. W ramach przebudowy aparatu administracyjnego państwa sejm konwokacyjny powołał Komisję Wojskową dla Korony, pierwszy polski naczelny organ administracyjny w sprawach obrony i wojska. W jej skład wchodził obaj hetmani oraz 4 senatorów i 12 posłów szlacheckich. Przed objęciem swoich obowiązków komisarze musieli złożyć przysięgę według ustalonej roty. Komisja pracowała pod przewodnictwem hetmana wielkiego lub polnego, a w razie ich nieobecności najwyższego rangą senatora. Powoływano pisarza i rejenta do właściwego prowadzenia akt. Wakujące miejsca miały być uzupełniane decyzją królewską do czasu kolejnego sejmiku walnego. Członkowie Komisji powołani na sejmie konwokacyjnym mieli mandat do czasu pierwszego sejmiku ordynaryjnego, na którym miało nastąpić potwierdzenie dotychczasowych komisarzy lub wybór nowych. Posłowie wybrani na komisarzy musieli składać swój mandat. Na Komisję przeszły wszelkie uprawnienia administracyjne i sądowe hetmanów. Ci ostatni zachowali dowództwo i sąd nad wojskiem w obozie i podczas wojny. Komisja zbierała się 4 razy do roku na 4-tygodniowe obrady⁶¹. Utworzenie Komisji ograniczyło wszechwładzę hetmanów,

⁵⁹ *Traktat warszawski*, [w:] *Volumina Legum*, t. 6, s. 125-126.

⁶⁰ *Postanowienie Regimentarza Generalnego nad wojskiem Koronnym*, [w:] *Volumina Legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 10 i n.

⁶¹ *Kommissya wojskowa*, [w:] *ibidem*, s. 29 i n.

choć sami posłowie w specjalnej deklaracji zapewniali: „[...] cokolwiek w niniejszym zawiera się prawie, nie żadnym ich umartwienia powodem, ale iedynie z rozważenia większego *in posterum* publicznego dobra, postanowiono iest”⁶². Podobną Komisję Wojskową utworzono również dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale dopiero kilka miesięcy później na sejmie koronacyjnym. Powodem była lojalna postawa hetmanów litewskich podczas *interregnum*, dzięki czemu zachowali dawne prawa i prerogatywy należne pełnionemu urzędowi. Z chwilą jednak powołania Komisji ich status został zrównany z pozycją hetmanów koronnych⁶³.

Za najpilniejsze zadania Komisji sejm uznał uporządkowanie spraw skarbowych zapewniających regularną wypłatę żołdu i pensji oficerskich, a także ułożenie regulaminów wojskowych, przejrzystych artykułów wojskowych oraz innych zarządzeń koniecznych do należytego funkcjonowania wojska. Wyposażono ją we władzę niezwłocznego wdrożenia wszystkich postanowień, które miały być przedstawione do aprobaty kolejnemu sejmowi zwyczajnemu w roku 1768⁶⁴. Na sejmie tym ograniczono prerogatywy Komisji. Do jej zadań należało odtąd wykonywanie obowiązujących praw w sprawach wojska oraz nadzór nad właściwą jego organizacją, zaopatrzeniem i szkoleniem. Nie mogła już stanowić nowych praw wojskowych pod groźbą odpowiedzialności przed Sądem Sejmowym⁶⁵.

Sposób procedowania Komisji Wojskowej został określony przez sejm w 1766 r. Ustanowiono 4 rejestry spraw sądowych: do spraw wojskowych wnoszonych do Komisji, do apelacji wnoszonych przez sędziów wojskowych niższych instancji, do spraw o naruszenie powagi komisarzy i urzędników Komisji podczas pełnienia obowiązków oraz do orzeczonych grzywien i tytułów wykonawczych. Pierwsze dwa rejestry miały być prowadzone miesiącami kalendarzowymi, trzeci rejestr w sposób ciągły, a wpisy do ostatniego miały być dokonywane w każdą sobotę. Sprawy wniesione do rozsądzenia Komisji miały być załatwiane w kolejności wpływu i od początku do końca. Dopiero potem kolejne mogły być przedmiotem prac sądu komisyjnego. Niedopuszczalne było także załatwianie spraw nieujętych w rejestrach. Rejent Komisji miał obowiązek umieszczać w rejestrze dane osobowe wnioskodawcy i pozwanego, a wokanda spraw miała być upubliczniana poprzez jej przybicie na drzwiach izby sądowej. Do rejestru należało wpisywać wszystkie rozstrzygnięcia dotyczące danej sprawy wraz z wyrokami zaocznymi. W odrębnym sentencjonariuszu należało wpisywać sentencje orzeczeń, pod którymi podpisywali się wszyscy obecni członkowie Komisji. Dopuszczano zgłaszanie zdania odrębnego, co także musiało być odnotowane i podpisane. Protokół z posiedzenia sądu komisyjnego prowadził pisarz Komisji, spisywanie zaś dyspozycji Komisji dotyczących wojska należało do rejenta, który też miał obowiązek zapisy te potwierdzać pieczęcią i dokonywać korekty błędów. Wszystkie dekrety i wyroki

⁶² *Deklaracja konstytucyi Seymu Convocationis uchwaloney Kommissyi Woyskowej*, [w:] *ibidem*, s. 154.

⁶³ *Kommissya Woyskowa w Wielkim X. Litewskim*, [w:] *ibidem*, s. 170.

⁶⁴ *Polepszenie płacy woysku Koronnemu*, [w:] *ibidem*, s. 202.

⁶⁵ *Kommissye Woyskowe oboyga narodów*, [w:] *ibidem*, s. 315-316.

miały być wpisywane do protokołu i potwierdzane pieczęciami pisarza i rejenta. Protokół podpisywał przewodniczący obrad i pozostali członkowie Komisji. Z protokołu można było sporządzać ekstrakty podpisywane przez przewodniczącego i wydawać je zainteresowanym osobom. W sprawach sądowych należało używać pieczęci większej, a w sprawach administracyjno-wojskowych mniejszej⁶⁶.

Dokładniejsze opisanie postępowania znalazło się w litewskiej mutacji ordynacji. Do pierwszego rejestru należały roszczenia o zaległe żołdy i inne należności pomiędzy wojskowymi. W rejestrze więźniów i przestępców należało umieszczać wyłącznie sprawy kryminalne popełnione „[...] na leżach lub konsystencyach, oraz w ciągnienu y przejazdach *disciplinam militarem* przestępujących”⁶⁷. W trzecim rejestrze należało ujmować sprawy własności cywilnej odesłane do wojskowych lub apelowane przez sądy regimentarskie, w czwartym zaś sprawy procesowe między wojskowymi. Żeby zainteresowane osoby znały termin rozpoznawania spraw, ustalono, że w ciągu pierwszych 2 tygodni miały być załatwiane sprawy administracyjne wojska. Od 3. tygodnia Komisja powinna zajmować się rozsądzaniem wniesionych spraw według kolejności, przy czym przed południem należało zajmować się sprawami z pierwszego rejestru, a po południu z drugiego. Gdyby tych nie było, należało kontynuować rozpoczęte z pierwszego. Po ich ukończeniu należało rozpatrywać sprawy wpisane do trzeciego rejestru. Sprawy z ostatniego rejestru miały być rozpoznawane o każdej porze. Gdyby Komisja nie zdążyła rozpoznać wszystkich wpisanych spraw, przechodziły one na kolejną kadencję i zajmowano się nimi w pierwszej kolejności. Raporty sporządzone w przerwie kadencji należało przekazywać przewodniczącemu Komisji i hetmanom⁶⁸. Dalsze określenie organizacji i funkcjonowania komisji wojskowych nastąpiło na sejmie ekstraordynaryjnym w Warszawie w 1768 r. Ich skład został ograniczony do 2 senatorów i 6 posłów, którzy również i teraz musieli składać swoje mandaty. Obradom nadal przewodniczyli hetmani wielcy i polni, a podczas ich nieobecności najstarszy rangą senator, którym w głosowaniach przysługiwały 2 głosy. Do dostatecznego *quorum* wystarczało 4 członków Komisji wraz z przewodniczącym. Należy zwrócić uwagę, że ustanowione Komisje Wojskowe były pierwszymi w dziejach Rzeczypospolitej nowożytnymi naczelnymi organami administracji publicznej w sprawach wojska i obronności.

Kolejne reformy związane były z ustanowieniem przez sejm warszawski w 1775 r. Rady Nieustającej i jej Departamentu Wojskowego. W konstytucji, która stanowiła podstawę prawną działania Rady, nie było szczegółowych przepisów odnośnie do ustroju i kompetencji Departamentu Wojskowego⁶⁹. Wbrew nazwie nie był on naczelnym organem administracji wojskowej. Pełnił raczej funkcje doradcze w tych sprawach. Obok funkcjonowały bowiem istniejące nadal Komisje Wojskowe.

⁶⁶ *Ordynacya Kommissyi Rzeczypospolitey wojska Koronnego*, [w:] *ibidem*, s. 203-204.

⁶⁷ *Ordynacya Kommissyi Woyskowej W.X. Lit. pod Prezydencją I.W. Michała z Kozielska Ogińskiego Woiewody Wileńskiego ułożona y opisana*, [w:] *ibidem*, s. 233-234.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 66 i n.

Brak wyraźnie określonych zadań Departamentu Wojskowego i obydwu Komisji Wojskowych oraz ogólnikowe określenie uprawnień samej Rady Nieustającej, przy mało precyzyjnym wskazaniu zakresu podporządkowania jej komisji, powodowało, że stan niejednoznaczności wykorzystywali hetmani dążący do wzmocnienia swojej władzy. W rezultacie całkowicie ignorowali wynikające z nowych przepisów obowiązki wobec tych organów⁷⁰. Spowodowało to konieczność ustanowienia bardziej przejrzystych regulacji. Przyjęto je na sejmie zwyczajnym w 1776 r. W ustawie kwitującej działalność obu Komisji Wojskowych wskazano, że Departament Wojskowy przejmie ich kompetencje według zasad określonych w ustawie z roku 1764⁷¹. Do jego zadań należało wydawanie wszelkich zarządzeń potrzebnych służbie wojskowej, szczególnie w sprawach dotyczących ćwiczeń, musztry i karności wojska na kwaterach. Departament Wojskowy miał obowiązek zawiadamiać komisje skarbowe o stanach osobowych formacji, żeby zapewnić wypłatę żołdu. Ustawa nakładała na Departament Wojskowy obowiązek sporządzania dwa razy do roku raportów o stanie sił zbrojnych, a także we wszystkich innych sprawach, o które zwróciła się Rada Nieustająca, i następnie przekazywania ich królowi i Radzie. W sprawach sądowych Departament Wojskowy pełnił funkcję instancji apelacyjnej dla wojskowych w sprawach związanych ze służbą oraz między wojskowymi a osobami cywilnymi. Zespół sędziowski miał liczyć 5 osób wybieranych spośród pisarzy polnych, oboźnych i strażników wielkich oraz generałów artylerii i generałów inspektorów. Orzeczenia Departamentu Wojskowego miały charakter ostateczny i nie mogły być przez Radę Nieustającą zmieniane⁷².

Problematyki wojskowej nie mogło zabraknąć w pracach Sejmu Wielkiego zwołanego do Warszawy w latach 1788-1791 i obradującego pod wężem konfederacji. Wśród pierwszych kwestii podjętych przez nowy parlament znalazły się sprawy wojskowe. Już 18 października przyjęto uchwałę w sprawie przysięgi dla członków Departamentu Wojskowego, która to uchwała w istocie rzeczy wyjmowała ten organ ze struktury Rady Nieustającej i podporządkowywała go królowi i marszałkom konfederacji⁷³. Natomiast 11 listopada przyjęto uchwałę o utworzeniu Komisji Wojskowej, która zastąpiła rozwiązany wcześniej Departament Wojskowy⁷⁴. Nowa Komisja Wojskowa, tym razem jedna dla całego państwa, liczyła 18 osób, w tym 12 cywilnych i 6 wojskowych (hetman i 5 żołnierzy). Każdy hetman wielki i polny przez 3 miesiące miał przewodniczyć Komisji według ustalonego porządku: hetman wielki koronny, hetman polny litewski, hetman wielki litewski i hetman polny koronny. Absencja prezydującego hetmana podczas obrad była zagrożona utratą pensji kwartalnej. Hetman przewodniczący obradom nie mógł w tym czasie dowodzić wojskami.

⁷⁰ K. Bucholc-Srogosz, *Departament Wojskowy Rady Nieustającej w latach 1775–1789 i 1793–1794*, Poznań 2007, s. 48–49.

⁷¹ *Kwit dla Kommissyi Woyska Koronnego*, [w:] *Volumina Legum*, t. 8, Petersburg 1860, s. 539.

⁷² *Powinności y władza Departamentów w Radzie przy boku naszym Nieustającej, oraz tłumaczenie obojętności prawa 1775 ustawy teyże Rady*, [w:] *ibidem*, s. 533.

⁷³ *Nakaz przysięgi*, [w:] *Volumina Legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 51.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 53.

Ta sama reguła dotyczyła dowódców wszystkich szczebli. W czasie zasiadania w Komisji nie mogli dowodzić swoimi jednostkami. Wśród 5 przedstawicieli wojska mogli być oficerowie od pułkownika wzwyż lub urzędnicy cywilno-wojskowi. Mogli być to wyłącznie szlachcice posesjonaci. Trzech wybierano w Koronie, a dwóch na Litwie. Wybrani komisarze nie mogli być ze sobą spokrewnieni. Gdyby prezydujący hetman był spokrewniony z którymś z komisarzy, wówczas ten ostatni na okres prezydentury musiał swój udział w pracach Komisji zawiesić. Za pracę w Komisji nie przysługiwało wynagrodzenie. W grupie cywilnej 3 komisarzy pochodziło spośród senatorów, a 9 z posłów wybieranych. Osoba wybrana do Komisji nie mogła zrezygnować z prac w niej. Komisarze wybrani składali przysięgę przed królem i sejmem⁷⁵.

Najistotniejsze dla zmian ustrojowych najwyższych władz wojskowych były postanowienia Ustawy Rządowej z 3 maja 1791 r. Sprawom wojskowym poświęcono kilka artykułów. Należy przede wszystkim zwrócić uwagę, że sił zbrojnych dotyczył cały odrębny artykuł 9. W przepisach Konstytucji 3 maja władza wykonawcza została złożona w ręce króla i Straży Praw, fachowego rządu. Ściśle określone zostały jej kompetencje, także w zakresie wojskowości i obronności. Król stał się najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych z prawem rozporządzania nimi w czasie wojny. Otrzymał prawo mianowania dowódców wojskowych i ich odwoływania, za zgodą sejmu, oraz nadawania stopni oficerskich. Korzystając z tych uprawnień, podczas wojny w obronie konstytucji w 1792 r. naczelnym wodzem wojsk polskich ustanowił swego bratanka ks. Józefa Poniatowskiego. Król powoływał też ministra wojny, który wchodził w skład Straży Praw, i nadzorował Komisję Wojska, kolegialny naczelnny organ administracji wojskowej⁷⁶. Ustawę o Komisji Wojskowej Obojga Narodów sejm uchwalił 31 maja 1792 r. W jej skład mieli wchodzić: hetman jako minister wojny, który nie zasiadał w Straży Praw, oraz 14 komisarzy – 2 senatorów, 6 wojskowych i 6 cywili. Kadencja komisarza trwała 2 lata. Z Korony wybierano 7 (4 cywilnych i 3 wojskowych), z Litwy zaś 5 (3 cywilnych i 2 wojskowych). Na członka Komisji mogli kandydować oficerowie od pułkownika wzwyż. Kandydaci będący w służbie czynnej musieli uzyskać opinię Komisji składaną izbom sejmowym. Osoby cywilne musiały mieć ukończone 23 lata i choć raz pełnić funkcję publiczną z wyboru. Służbę w wojsku przez 6 lat uznawano jako spełnienie tego warunku. Ponadto kandydat nie mógł być posłem na sejm i nie mógł być spokrewniony z innym kandydatem. Obradom Komisji przewodniczył hetman, a podczas jego nieobecności pierwszy według starszeństwa komisarz cywilny z zachowaniem parytetu między Koroną i Litwą⁷⁷.

Komisja Wojskowa Obojga Narodów sprawowała naczelne dowództwo nad całym wojskiem w okresie pokoju. Pełniła funkcję zwierzchnika dyscyplinarnego. Wszyscy żołnierze w służbie czynnej zaliczeni do etatu wojska, ale także wszyscy pozostający w stanie spoczynku i korzystający z funduszu inwalidów

⁷⁵ *Ibidem*, s. 53-54.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 90-91.

⁷⁷ *Kommissya woyskowa obojga narodów*, [w:] *ibidem*, s. 457.

byli zobowiązani do całkowitego posłuszeństwa i subordynacji wobec Komisji, wykonywania wszystkich jej rozkazów sformułowanych na piśmie oraz rezolucji. Komisja miała nadzorować utrzymanie karność w wojsku, prowadzenie musztry, przestrzeganie przepisów służby polowej, obozowej oraz garnizonowej, a także wypłacać żołd według etatu, utrzymywać w należytym stanie fortece, dokonywać lustracji, uzupełniać stany osobowe w korpusach oraz prowadzić gospodarstwa wojskowe. Do obowiązków Komisji należało organizowanie corocznych ćwiczeń⁷⁸.

Przegrana w wojnie z Rosją w 1792 r. oddawała władzę w ręce Konfederacji związanej w Targowicy. Już 20 sierpnia 1792 r. odebrano Komisji Wojskowej Obojga Narodów komendę nad wojskiem Rzeczypospolitej, powodując tym samym jej likwidację. Podobnie zlikwidowano w województwach komisje porządkowe cywilno-wojskowe. W ich miejsce przywrócono komisje z czasów Rady Nieustającej. Nową Radę, nawiązującą do swojej poprzedniczki, ustanowiono 21 kwietnia 1793 r.⁷⁹ Sprawami wojskowymi zajął się jej Departament Wojskowy. Do jego zadań należał nadzór nad funkcjonowaniem tych komisji. Odbierał od nich sprawozdania i raporty oraz mógł wydawać jej zalecenia. Utrzymano komisje wojskowe odrębne dla każdej części państwa oraz ich cywilno-wojskowy charakter. Faktycznie stały się one naczelnymi magistraturami Rzeczypospolitej w sprawach wojskowych. Ich skład został zredukowany do 6 osób – 3 wojskowych i 3 cywili. Wśród cywilnych konsyliarzy miał zasiadać senator. Rotmistrzowie kawalerii narodowej byli uważani za osoby cywilne. Pracom Komisji przewodniczył hetman, a w razie jego nieobecności najwyższy rangą członek Komisji. Utrzymane zostały kompetencje Komisji Wojskowej z roku 1776⁸⁰. Komisja mogła zwracać się w zakresie wykonywania swoich zadań o pomoc do innych urzędów, m.in. do departamentów Rady Nieustającej, w tym prowadzić uzgodnienia międzyresortowe. Do ich przeprowadzenia musiała przygotować notę „z dokładnym wyłożeniem rzeczy, o którą iść będzie”⁸¹.

Zanim zostało uchwalone utworzenie oddzielnych komisji wojskowych na sesjach sejmowych, pojawiły się głosy wzywające do utworzenia jednej Komisji Wojskowej Obojga Narodów. Podczas obrad 10 sierpnia 1793 r. poseł Aleksander Grzegorzewski przedstawił projekt ustawy przywracającej jednolitą Komisję dla całej Rzeczypospolitej. Domagał się jednocześnie ograniczenia władzy hetmańskiej⁸². Pogląd taki podzielił poseł Gostkowski z ziemi ciechanowskiej podczas obrad sejmiku 26 października⁸³. Ostatecznie jednak sejm grodzieński nie poparł tego stanowiska i 23 listopada 1793 r. ustanowił dwie komisje⁸⁴. Departament Wojskowy i komisje

⁷⁸ *Ibidem*, s. 458.

⁷⁹ *Rada Nieustająca*, [w:] *Volumina Legum*, t. 10, Poznań 1952, s. 152-154.

⁸⁰ *Komisja Wojskowa*, [w:] *ibidem*, s. 188-189.

⁸¹ *Ibidem*, s. 187.

⁸² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, sygn. 890-892, Dyaryusz seymu, sesja 77 z 10 sierpnia 1793 r.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ W literaturze błędnie wskazuje się, że na ostatniej swojej sesji 23 listopada 1793 r. sejm grodzieński utworzył, w miejsce dotychczasowych komisji wojskowych, jedną dla całego państwa Komisję Wojskową Obojga Narodów; por. K. Bucholc-Srogosz, *op. cit.*, s. 145.

wojskowe powołane przez targowiczan i sejm grodzieński nie odegrały niemal żadnej roli w rozwoju polskich sił zbrojnych. Była to też ostatnia uchwała sejmu walnego I Rzeczypospolitej w sprawach wojskowych i obronnych.

Kwestie związane z problematyką bezpieczeństwa państwa, wojskowości i obronności z reguły pozostają w sferze zainteresowania ciał przedstawicielskich. Rozstrzygają one bowiem o zdolności państwa do przetrwania. W dziejach polskiego sejmu walnego odgrywały one rolę szczególną, gdyż kluczowe kwestie związane z jego kształtowaniem dotyczyły dwóch zasadniczych spraw: dysponowania siłą zbrojną państwa oraz funduszami na obronę. Reprezentacja polityczna społeczeństwa, która w Polsce ukształtowała się jako przedstawicielstwo stanowe szlachty, uzyskała swą dominującą pozycję prawno-polityczną także dzięki obowiązkowi osobistego świadczenia na rzecz obronności państwa. Z czasem jednak z obowiązku tego wywiązywała się coraz mniej chętnie. Niechętnie też gotowa była do partycypowania w kosztach prowadzonych kampanii, a jeśli już to za cenę zwiększania swoich przywilejów. Zmuszona do zaakceptowania zmieniających się form prowadzenia działań zbrojnych, źródeł ich finansowania chętniej szukała w dobrach królewskich aniżeli własnych. Ustanowienie specjalnego skarbu na cele obronne nie rozwiązywało sprawy, gdyż zazwyczaj stale brakowało środków na opatrzenie wszystkich potrzeb. Stawało się to coraz bardziej widoczne od II połowy XVII w., gdy Rzeczpospolita musiała zmagać się jednocześnie z kilkoma najazdami. Problem powiększała niewydolność zarządcza państwem i rozwijające się partykularyzmy lokalne niepozwalające na rozwinięcie silnej, jednolitej siły zbrojnej państwa. Nakładała się na to paniczna wręcz obawa szlachty przed *absolutum potestas*, a wojsko mogło stać się takim narzędziem w ręku królewskim. Mimo iż sprawy wojska i obronności były stałym elementem obrad polskiego sejmu walnego, nie zapewniło to Rzeczypospolitej gwarancji przetrwania.

Bibliografia

Źródła archiwalne i drukowane

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, sygn. 890–892, Dyaryusz seymu, sesja 77 z 10 sierpnia 1793 r.

Volumina Constitutionum, t. 1, vol. 1, przyg. do dr. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1997.

Volumina Legum, t. 1-3, Petersburg 1859.

Volumina Legum, t. 4-8, Petersburg 1860.

Volumina Legum, t. 9, Kraków 1889.

Volumina Legum, t. 10, Poznań 1952.

Literatura

- Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454-1466*, Oświęcim 2014.
- Bucholc-Srogosz K., *Departament Wojskowy Rady Nieustającej w latach 1775-1789 i 1793-1794*, Poznań 2007.
- Długosz J., *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 9 i 12, Warszawa 1973.
- Gawron P., *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581-1646*, Warszawa 2010.
- Godlewski J., *Wojsko powiatowe w XVII wieku*, <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/wojsko-powiatowe-w-xvii-wieku.php>.
- Góralski Z., *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1988.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. I. *Do połowy XV wieku*, red. J. Bardach, Warszawa 1965.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. II. *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, Warszawa 1968.
- Historia Sejmu Polskiego*, t. I, red. J. Michalski, Warszawa 1984.
- Kaczmarczyk Z., *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1938.
- Kamiński J., *Urzędy hetmańskie w dawnej Polsce*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 1, Lwów 1930.
- Kania L., *Przestępstwa przeciwko obowiązkowi wojskowemu i dyscyplinie w polskim prawie karnym i praktyce sądów wojskowych w latach 1795-1945*, Sulechów 2010.
- Korzon T., *Przyczynki do działalności wojskowej Kazimierza Wielkiego*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” 1917, t. 22, z. 7.
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576-1582. Sprawy organizacyjne*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, t. 18, cz. 2.
- Kromer M., *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, Olsztyn 1984.
- Kukiel M., *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Londyn 1993.
- Kutrzeba S., *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Oświęcim 2017.
- Makowiec P., *Działalność wojskowa hetmana Floriana Zebrzydowskiego*, [w:] *Materiały do Historii Wojskowości*, nr 2, red. M. Nagielski, Pułtusk 2004.
- Nowak A., *Dzieje Polski*, t. III. *Królestwo zwycięskiego orła*, Kraków 2017.
- Sikora R., *Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626-1629. Kryzys mocarstwa*, Poznań 2005.
- Spieralski Z., *Obrona potoczna*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958*, t. 8, red. Z. Kaczmarczyk, Warszawa 1960.
- Woliński S., *Urzędy hetmańskie w świetle ustawodawstwa polskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1933, t. 6.
- Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1, red. J. Sikorski, Warszawa 1965.